

УДК 398.332.4(477)

Юрій Добуш, доцент кафедри методики музичного виховання і диригування
Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

ОБРЯДОВО-КАЛЕНДАРНИЙ ЗИМОВИЙ ЦИКЛ В ЖИТТІ ТА ПОБУТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Кожна нація, кожен народ, навіть кожна соціальна група мають свої традиції, звичаї, обряди та свята, становлення яких відбувається протягом багатьох століть. Святково-звичаєва спадщина разом із мовою є найміцнішими елементами, що об'єднують окремих людей в один народ, в одну націю. У статті висвітлюється феномен зимового обрядового циклу як результат вікових надбань народної творчості.

Ключові слова: народна творчість, обрядово-календарні свята, колядки, традиції, звичаї.

Лит. 6.

Юрий Добуш, доцент кафедры методики музыкального воспитания и дирижирования
Дрогобычского государственного педагогического университета имени Ивана Франко

ОБРЯДНО-КАЛЕНДАРНЫЙ ЗИМНИЙ ЦИКЛ В ЖИЗНИ И БЫТУ УКРАИНСКОГО НАРОДА

Каждая нация, каждый народ, даже каждая социальная группа имеют свои традиции, обычаи, обряды и праздники, становление которых происходит в течение многих веков. Празднично-обычайное наследие вместе с языком являются самыми прочными элементами, которые объединяют отдельных людей в один народ, в одну нацию. В статье освещается феномен зимнего обрядного цикла как результат вековых достижений народного творчества.

Ключевые слова: народное творчество, обрядно-календарные праздники, колядки, традиции, обычаи.

Yury Dobush, Docent of Methods of Musical Education and Conducting Department
Drohobych State Pedagogical University by I. Franko

RITUAL-CALENDAR WINTER CYCLE IN LIFE AND HUSBANDRY OF UKRAINIAN PEOPLE

Every nation, every people, every social group has their own traditions, rites customs and festivals, which establishment takes many centuries. Festive and customary heritage together with language are the strongest elements that unite individuals into one people, one nation. The article highlights the phenomenon of the winter ceremonial cycle as a result of secular heritage of long-time achievement of folk art.

Keywords: folk art, ritual-calendrical feasts, carols, traditions and customs.

Вклад основного матеріалу. У Державній національній програмі “Освіта” зазначено, що навчально-виховний процес повинен забезпечити єдність, наступність і спадкоємність поколінь, а це означає, що він повинен здійснюватися у невіддільності освіти від “національного фунту, її органічному поєднанні з національною історією і народними традиціями” [4, 9].

Наукові дослідження переконливо доводять, що дитина повинна знаходитись під постійним виховуючим впливом матеріальної і духовної культури свого народу. Це потрібно, найперше, для найповнішого розкриття природних схильностей особистості, розвитку її здібностей, виявлення етнопсихологічних особливостей.

Народне мистецтво, які б не були його види, жанри, форми, твориться людьми – справжніми митцями. І це прекрасне, як природне повсякденне оточення людини, стає тим середовищем, що не

лише захоплює, а й з ранніх років викликає прагнення прилучитися до мистецтва.

На виховне значення народної спадщини, особливо пісенно-обрядової, вказували видатні вітчизняні педагоги-композитори М. Лисенко, М. Леонтович, Я. Степовий, К. Стеценко, що у своїй творчості та практичній педагогічній діяльності спиралися на народні мистецькі традиції.

Питанням виховання молоді засобами народного мистецтва присвячені роботи В. Гаджисєва, Т. Глядковської, С. Когана, І. Матюші, О. Олексюк, М. Печенюк, С. Стефанюк, Т. Стриго, В. Ткача. Проблеми національних традицій музичного мистецтва досліджуються в роботах мистецтвознавців Б. Єфименкової, І. Земцовського, А. Іваницького, Ю. Круглова, В. Медведєвої, І. Таран, А. Чекановської, В. Шурова.

Слід наголосити у необхідності широкого використання в практиці виховної роботи у школах,

гімназіях, ліцеях заходів саме на основі народних традицій. Завдяки глибоким вивченням пісенної спадщини, обрядів, традицій учні глибше відчувають, що знання про свій народ – це пізнання себе, свого народу, його історії та культури, це усвідомлення нерозривної єдності із попередніми поколіннями українського народу, з їх духовним світом.

Говорячи про “національне виховання” проф. О. Вишневецький відзначає двозначність цього терміну: “По-перше – це національне виховання, що впливає з основ державності і відповідає процесам державотворення. За К. Ушинським, таку багатоаспектну систему доцільно називати українським вихованням. Воно стосується всіх громадян України, незалежно від їх етнічного походження, і висуває до них однакові вимоги. По-друге – це національно-етнічне виховання нашого народу, під яким розуміються виховні зусилля, спрямовані на відродження природовідповідного національного самоусвідомлення української дитини [3, 278 – 279]. В цьому контексті ми зупинимось саме на зимово-календарному циклі, особливо багатому, цікавому та сценічно-театральному.

Перші відомі записи українських народних колядок і щедрівок походять з другого десятиліття XIX ст. і належать визначеному слов'янському народознавцеві З. Долензі-Ходаковському. Шість народних колядок з'явилося в збірнику М. Максимовича “Малороссийские песни”, виданому в Москві 1827 р. У передмові до збірника галицьких, польських і українських пісень, що вийшов у Львові в 1833 р., Вацлав з Олеська зазначив, що він не включив цих пісень, оскільки вони, мовляв, є загальновідомими, друкованими у т. зв. “Кантичках” (збірках церковних пісень). Тут Вацлав з Олеська явно не зрозумів специфіки народних колядок, змішав і ототожнив їх з церковними колядками.

Особливо велику роль у збиранні і вивченні народних колядок зіграли діячі “Руської трійці”. З початку 30-их років XIX ст. М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький та інші діячі цілеспрямованим і системним збиранням творів цього жанру у різних місцевостях Галичини. Винятково велика заслуга належить тут, зокрема, І. Вагилевичу. З раннього дитинства він був очарований народними колядками. Згадуючи про це, він писав в одній із своїх праць: “Може й бути, що ця велична древня поезія зі своїм особливим заповіданим світом розпалила мою уяву, пробудила мою душу від дрімоти. Навіть може бути, дала перо в руки”. Записані ним у 1834 р. у рідному селі Ясені (тепер Рожнятівського району Івано-Франківської області) 15 колядок викликали

захоплення в гуртку М. Шашкевича, 7 колядок з цих записів було надруковано в альманасі “Русалка Дністровая” (1837). А вже на початку 40-х років збірка Вагилевича охоплювала близько 200 творів. Сподвижникові “Руської трійці” Іванові Бірецькому належить збірка колядок з Лемківщини. Взагалі членами цього угруповання записано близько трьох сотень народних колядок і щедрівок. На жаль, у свій час їх не вдалося видати окремою збіркою, хоч такі спроби робилися вже в кінці 30-их – на початку 40-их років. Але записи “Руської трійці” поширювалися в рукописних списках, ними користувалися відомі вчені свого часу, зокрема, П. Шафаник, І. Срезневський, М. Костомаров, М. Погодін, О. Бодяньський та ін.

Діячами “Руської трійці” започатковано вивчення та наукове осмислення цього явища. Вчені Шашкевичевого гуртка заклали основу класифікації народних колядок, якою користуються і тепер, вони перші вказали на відмінність народних колядок від церковних, висловили стурбованість, що перші все більше витісняються другими, “згасають” на Слов'янщині.

Згодом зібрання українських колядок поповнилося записами П. Чубинського, М. Лисенка, І. Франка, В. Гнатюка, Б. Грінченка, А. Малинки, Ф. Колесси та ін., а також збірками нашого часу. Цінним здобутком на цьому полі, зокрема, є об'ємний том “Колядки та щедрівки” (Київ, 1965), що вийшов одним з перших у серії багатотомного видання “Українська народна творчість”. Наукове дослідження цього предмета розгорнулося в працях О. Потебні, В. Антоновича, М. Драгоманова, І. Франка, М. Грушевського, І. Свенціцького, російського вченого О. Веселовського, румунського – П. Карамана та ін. Їх заслуги в цій сфері відомі і загальновізані.

Уже в минулому столітті вчені констатували, що в українському фольклорі, порівняно з уснопоетичними традиціями інших народів, коляди збереглися найкраще, найповніше і найбагатше. Особливо з погляду розмаїття зразків, сюжетів, цілісності тексту, архаїзму змістовних і структурно-поетичних рис, відображення діахронних еволюційних нашарувань тощо. Саме тому дослідження народних колядок в загальнослов'янському чи й ширшому плані базується здебільшого на українському матеріалі.

Тільки в українському фольклорі відома назва “щедрівка”. Щоправда, дослідники (О. Потебня, В. Гнатюк, Ф. Колеса) не бачили якоїсь суттєвої обрядово-функціональної відмінності між “колядками” і “щедрівками”, вважали другі синонімічним утворенням на українському ґрунті від поширеного приспіву “Щедрий вечір, добрий (чи Святий) вечір”.

Видатним порівняльним дослідженням колядок і щедрівок слов'янських народів був другий том праці О. Потебні "Объяснения малорусских сродных народных песен" (Варшава, 1887 р.). Тут вчений розглянув величезний комплекс питань на основі колосальної кількості текстів. В центрі уваги О. Потебні – українські колядки і щедрівки. Він досліджує їх у різних площинах і напрямках: аналізує поетичний розмір, відзначаючи спорідненість колядок і щедрівок з царинними піснями, білоруськими волочечними і російськими "винограддями"; вникає в обряд колядування; розкриває мету колядок і щедрівок – величання, піднесення звичайної особи в ідеальний стан, прагнення задовольнити в мрії порив людини до щастя, вказуючи при цьому на найстаровиннішу практичну основу – віру в магічну силу слова (в зв'язку з цим дослідник зіставляє художню манеру колядкових величень із замовляннями). Центральне і найбільше місце відводить О. Потебня аналізу мотивів колядок і щедрівок. По суті він перший систематизував цей пісенний жанр за провідними мотивами. Пізніше удосконалювали і давали свою систематизацію за мотивами В. Гнатюк, І. Свенціцький, П. Караман та ін.

Проте О. Потебня виділяв передусім мотиви із символічним змістом, властивим народній величальній поезії взагалі (колядкам, жнивним, волочечним і весільним пісням). Кожен колядковий мотив він розглянув у зв'язках з іншими жанрами українського фольклору, з апокрифами й старою літературою, в зв'язку з пісенністю росіян і білорусів, а часом – і південних слов'ян. Він заклав міцний фундамент славістичних досліджень в жанрі колядки і щедрівки. В цьому дослідженні О. Потебня охопив всі головні побутові мотиви і привнесені християнською релігією теми. Пильна увага до художніх особливостей, особливо розкриття символічного змісту мотивів і образів колядок, до їх мови і форми – все це визначні надбання праці О. Потебні.

Серйозні заслуги в справі збирання, видання й дослідження українських колядок і щедрівок належать В. Гнатюку, який в 1914 році видав два томи їх текстів, переважно з рукописних джерел. Це – перше наукове узагальнююче видання колядок і щедрівок, що охоплювало записи від 10-х років XIX ст. до часу виходу збірки. Видавець прагнув якнайповніше подати варіанти, друкував змістовні і досконалі в художньому відношенні твори, поклавши в основу видання найдавніші збірки та варіанти з Галичини (збірки З. Доленги-Ходаковського та І. Вагилевича), де найкраще зберігався цей жанр народної поезії. В передмові

до видання В. Гнатюк висловив свої погляди на колядки та щедрівки. Він вважав, що колядки та щедрівки є творами трудового народу й походять з передтатарської доби; їх реалії дають матеріал для вивчення побуту і занять періоду Київської Русі. В. Гнатюк висловив також свої міркування щодо термінів "колядка" і "щедрівка", кажучи, що це "зовсім рівнорядні терміни, з яких перший є чужою, а другий нашого походження". Дослідник підкреслив, що обряд колядування є своєрідним народним театральним видовищем.

Одночасно з В. Гнатюком на театральну сторону новорічної обрядовості звернув увагу Б. Яцимирський у праці "Обрядовое ряжене в русской народной поэзии и бытѣ". В одному із розділів цього дослідження, опублікованому 1914р. в "Этнографическом обозрениі", він дав широкий опис і аналіз української вистави та пісень-щедрівок про Маланку, її зв'язку з "Козою" і вертепом.

Ф. Колесса, подаючи класифікацію колядок, виділяє 5 груп: 1) з хліборобськими мотивами; 2) з воєнними мотивами; 3) з фантастичним чи казковим підкладом; 4) любовного змісту; 5) з біблійним підкладом.

С. Климник подаючи класифікацію коляд і щедрівок, виділяє в ній 10 груп: 1. філософічні (про походження світу); 2. світоглядно-міфологічні, хвальні (в яких відбилась віра у надприродні сили, міфологія та віра у ці сили); 3. лицарсько-дружинні (період племінного життя); 4. історичні (дружинно-князівська рання доба, в яких відображається тема походів та чеснот князів); 5. пізньої княжої доби; 6. початків християнства; 7. період двовір'я; 8. апокрифічні; 9. біблійні; 10. релігійно-національні, господарські та з політичним забарвленням.

О. Воропай, здійснюючи класифікацію коляд та щедрівок виділяє 6 груп: 1. хліборобські мотиви; 2. мисливські мотиви; 3. військові мотиви; 4. казково-фантастичні мотиви; 5. весільні мотиви; 6. біблійно-релігійні мотиви.

Початком зимового циклу календарних свят найбільш виразно виступає 4 грудня, коли відзначається одне із дванадцяти – Богородиче свято, Введення в Храм Пресвятої Богородиці. Цей день у народі ще називають Третя Пречиста (що значить непорочна, незаймана).

Вважається, що Введення відкриває собою святковий сезон. На Рівненщині говорили: "Введення прийде, свят наведе". І дійсно, після 4 грудня йшла низка дуже популярних у народі свят: Катерини, Андрія, Варвари, Сави, Миколи, Ганни і, нарешті новорічні свята: Новий рік, Водохрестя.

Отже, Різдво – перше з новорічних свят. Воно має давню історію і як свято народження Всесвіту відзначалось ще у часи, віддалені від нас не одним

тисячоліттям. Сучасна українська назва не відображає його християнської суті. У давнину це слово звучало як Род'зтво і означало народження з двох стихій всього живого. Самі обряди і ритуали Різдва свідчать про його давно космогонічну суть. Так, для приготування святкової вечері бралось 12 полін, які були жертвою 12 сузір'ям зодіаку, готували 12 священних страв: кутю з медом, узвар, вареники, голубці, рибу, картоплю з товченим часником, горох з олією і часником, ячмінну кашу з олією або медом, пшоняну кашу, варену кукурудзу, пироги з маком, варені боби. Те, що до переліку страв включені зернові культури прадавнього походження, свідчить, що різдвяна вечеря – жертвна трапеза на честь коляди. Цікаво, що 12 священних ночей творення Всесвіту теж відповідають кількості сузір'їв зодіаку, а те, що господар дому проти годинникової стрілки обходив хату, прямо вказує на імітацію видимого руху сонця через сузір'я. На покутті ставили сніп жита або пшениці, що має кілька назв, а серед них Коляда (Сонце) та Дідух (Місяць). Напередодні свята або безпосередньо перед Свят-вечерею вносили плуг і клали під святковий стіл або біля снопа. Цей плуг виконував важливу роль у наступному святі на Щедрий вечір. Зміст язичницького Різдва полягав у народженні немовляти-сонця з утроби Лади, народженні Місяця (Василя) на Щедрий вечір та народженні богині води Дани на Водохреща (Йордан).

За віруваннями наших прашчурів, у ніч на Різдво активізувалися сили хаосу, всяка нечисть, яка може перешкодити визріванню світлої сили. Тому колядники одягали на себе маски, щоб злі сили їх не розпізнали, ходили по хатах і співали величальні пісні Коляді, відганяючи темну нечисть. Ці магічні відлякування та величання і зветься колядками, у них збережено суть уявлень про оновлення світу, а сам процес колядування імітація космічного акту сонценародження. Колядники уособлюють предків роду, вішунів просвітлення, тому обрядова кутя, яка призначалася і мертвим і живим, є жертвою за допомогою якої можна здолати темні сили.

Відповідно до космології язичників, світотворення було пов'язано з моментом, коли з 24 на 25 грудня починає збільшуватись світловий день. Виникнення і розвиток космічного світу ділиться на три періоди – три свята: народження Сонця (7 січня за новим стилем); народження Місяця (14 січня) і народження Води (19 січня). За християнською традицією це відповідно Різдво Христове, Святого Василя та Маланки, Йордан.

Можливо, що разом із цими звичаями та назвою коляди перейняли наші предки від греків і

римлян ще перед прийняттям християнства на Русі також деякі мотиви своїх величальних новорічних пісень – колядок та щедрівок. Та нема сумніву, що греко-римські впливи стрінулися на східньо-слов'янському ґрунті вже з виробленою новорічною обрядовістю й величальними піснями місцевого походження. Дуже можливо, що ті старі новорічні пісні в нас називалися власне щедрівками. Ця рідна місцева їх назва, незначна поза українською етнографічною територією, стоїть, очевидно, в якомусь зв'язку із щедрим, тобто багатим вечором, що замикає різдвяний цикл свят, та із тою щедрістю, багатством і достатком, який напропорочують коляди й щедрівки в бажаннях для господарів.

Слово “Коляда” походить від назви Нового Року у римлян – *calendae januariae*. Доказом цього може бути хоч би те, що ця назва зустрічається у багатьох (але не у всіх) народів. Наприклад, у французів – *chalendes*, у румунів – *colinda* або *coleda*, у поляків – *coleda*, у росіян – колядка, а у нас, українців – коляда.

Різдвяні коляди з часом набувають відчутного християнського звучання, оскільки цей день вважається днем народження Ісуса Христа, наповнюються і відповідною символікою деякі обряди: це і сіно, що підкладалось під скатертину (сіно було в яслах при народженні Христа), і вертеп тощо.

Деякі обряди, спільні для всієї України, мають регіональні відмінності; наприклад у деяких місцевостях після вечері розносять кутю по родичах, у інших заможні господарі розносять вечерю бідним. Так само і колядувати починають у різний час: прямо на Святвечір або у перший вечір Різдва.

Колядують дитячі та молодіжні ватаги, водить таку ватагу “береза”, у компанії ще є “виборець” – скарбник, “міхоноша” – носій подарунків, “звіздар” – хлопець, що носить традиційну восьмикутну зірку із свічкою та дзвіночками. Молодіжна ватага береться за справу інакше: вони підходять до будинку, “береза” стукає у вікно, гукаючи:

- Пане господарю, благословіть Христа славити !

- Просимо ! – відгукуються господарі.

Господар виходить з калачем в руках, господиня – з рушником, цілують хрест, який тримає один з колядників, і господиня пов'язує його рушником, а господар дає калача та інші дарунки “міхоноші”, частує колядників. Вони співають гуртом, розповідають про смерть царя Ірода, показують різноманітні побутові сценки: залицання парубка до дівчини, циганське ворожіння тощо. Кількість дійових осіб може бути

різна, так само й монологів; дій теж може бути то більше, то менше. Але основна частина майже скрізь однакова.

Новий рік за старим стилем – свято Щедрого вечора. Це свято пов'язане з давно минулим етапом розвитку людської цивілізації, з культом Місяця. Власне, це свято народження Місяця, який мав назву Уаціля, що пізніше перейшла в сучасну – Василя. Прямою вказівкою на зв'язок із космічними явленнями давніх українців є ліплені пироги, обрядова щедровечірня страва. Слово “пиріг” у доіндоевропейській мові означало “хліб Місяця”. Такими ж точними вказівками є і щедрівки, у яких славиться господар, його багатство тощо, оскільки Місяць керує небесною й земною водою, від нього залежить родючість хлібів і худоби.

Напередодні Нового року, на Маланки, розпочинаються символічні дії з водою, провіщення майбутніх космічних подій – народження богині води Дани, воду мають створити Зоря і Місяць. Засівання вранці на свято Щедрого вечора – жертвний обряд на честь богині Дани. Цей обряд імітує оранку. До наших днів дожив і обряд водіння кози – стародавнього тотему наших пращурів. Ватага парубків символізує собою процесію жерців, хлопець у вивернутому кожусі, із рогами на голові, грає козу. Стародавній обряд починався відразу, тільки-но ватага переступала поріг дому. Під супровід відомого “Ого-го, коза ого-го сіра” відбувається містерія зі смертю, спробами оживлення і, нарешті, воскресіння кози.

Традиційні обливання водою напередодні Нового року (Маланки) пов'язані з культом води і є своєрідним містком до наступного свята Водохрещця. Обряди побутують нині у святкуванні Нового року, дещо збереглося і до сьогодні.

На Щедрий вечір, як засяє зоря, господар дому запалює свічку і обкурює хату ладаном, очищаючи її від злих сил. Господиня ставить на стіл вечерю, а на покуті велику миску з пирогами, господар сідає так, що його не видно за пирогами, а діти роблять вигляд, що не бачать його, і запитують матір:

- Мамо, де наш тато ?

- А хіба ви мене не бачите, діти ? – озивається батько.

- Не бачимо, тату.

- То дай, Боже, щоб і на той рік ви мене та не бачили.

Парубки та дівчата цього вечора водять Маланку з козою, з ними ходять орач з чепігами, сівач із сівнею, дід з батоном, циган, циганка і чорт. Зібравшись ватагою, щедрувальники йдуть

селом, заходять до хат, розігруючи таку містерію: підходять до чиєїсь хати, запитують:

- Чи дома пан господар ?

- Дома, – озивається господар, – заходьте до хати.

Ватага із щедрівкою на господаря заходить до хати.

Щедрувальники співають на кожного щедрівку. За це всіх пригощають ласощами, дають різні подарунки. Потім настає черга Маланки, яку грає хлопець у дівчачому вбранні. Щедрувальники співають “Маланку”, а та в цей час ходить по хаті, підмітає, витирає посуд ганчірками, бризкає водою на господарів. Все це виконують з різноманітними жартами, пародіюванням, за це Маланка теж одержує щедрі подарунки. Наступний епізод містерії – смерть та оживлення кози. Цей момент є головним у новорічному дійстві.

Різдвяні свята тривають аж до свята Водохрещі або Ордані, Йордана (19 січня). Весь цей час від Різдва до Водохрещі нічого не можна було робити, лише ходити в гості, а жінкам дозволялось готуватись до прядіння коноплі – мички микати.

Висновки. Обрядово-звичаєва сфера – це ті прикмети й ознаки, по яких розпізнається народ не тільки в сучасному, але й у його історичному минулому. Традиції, звичаї, обряди й свята є тими неписаними законами, якими керуються в найменших щоденних і найбільших всенародних справах. Своїм корінням вони сягають вглиб далеких язичницьких віків та пов'язані з одним із головних свят наших предків – днем зимового сонцестояння. Свято це супроводжувалось численними звичаями, ритуалами діями, обрядами, які мають вагомий виховний вплив у підростанні молодого покоління.

1. *Алексієвеч М., Цвіркун В. Українська міфологія і фольклор – скарбниця національної культури // Культурне відродження в Україні. – Львів, 1993. – С. 16 – 22.*

2. *Бойко А. Педагогічний потенціал національно-культурних традицій // Рідна школа. – 1999. – № 10. – С. 12.*

3. *Вишневський О. Теоретичні основи сучасної української педагогіки. – Дрогобич: Коло, 2003.*

4. *Державна національна програма “Освіта” (Україна XXI століття). – Київ, 1999. – С. 9.*

5. *Руденко Ю. Золоті ворота української духовності, або коріння історичної пам'яті // Освіта. – 1998. – 11 – 18 лютого.*

6. *Сидорук І. Образи української міфології як засіб народної педагогіки // Початкова школа. – Київ, 1999. – № 2. – С. 46 – 48.*

Стаття надійшла до редакції 22.03.2013